

**ระบบการพัฒนาภาวะผู้นำสังคมพระสังฆาธิการตามแผนปฏิรูป
กิจการพระพุทธศาสนาในเขตการปกครองคณะสงฆ์ จังหวัดสิงห์บุรี**
**A Social Leadership Development System of Administrative Monks in the
Central Region Sangha in According to Buddhist Reform Plan Singburi Province**

¹พระสมพร สุรสิทธิ์ และ ²นิเวศน์ วงศ์สุวรรณ
¹Phra Somporn Surasit and ²Niwes Wongsuwan

คณะครุศาสตร์ มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย
Faculty of Education Mahachulalongkornrajavidyalaya university, Thailand.
E-mail: ¹2021samaporn@gmail.com, ²niwes2000@gmail.com

Received January 27, 2025; Revised March 9, 2025; Accepted March 23, 2025

บทคัดย่อ

บทความนี้มีวัตถุประสงค์ 1) เพื่อศึกษาองค์ความรู้เกี่ยวกับระบบการพัฒนาภาวะผู้นำสังคมพระสังฆาธิการตามแผนปฏิรูปกิจการพระพุทธศาสนาในเขตการปกครองคณะสงฆ์จังหวัดสิงห์บุรี 2) เพื่อประเมินสภาพปัญหาและความต้องการระบบการพัฒนาภาวะผู้นำสังคมพระสังฆาธิการตามแผนปฏิรูปกิจการพระพุทธศาสนา 3) เพื่อพัฒนาระบบการพัฒนาภาวะผู้นำสังคมพระสังฆาธิการตามแผนปฏิรูปกิจการพระพุทธศาสนา 4) เพื่อประเมินและรับรองระบบการพัฒนาภาวะผู้นำสังคมพระสังฆาธิการตามแผนปฏิรูปกิจการพระพุทธศาสนา

เป็นการวิจัยแบบพัฒนา กลุ่มตัวอย่างคือคือพระภิกษุ-สามเณรผู้ตอบแบบสอบถาม ประกอบด้วย อายุพรรษา ระดับการศึกษา จำนวน 100 รูป และการสัมภาษณ์ผู้บริหารและผู้ทรงคุณวุฒิ จำนวน 10 รูป/คน ด้วยการเลือกแบบเจาะจง เครื่องมือที่ใช้ ได้แก่ แบบสอบถาม และแบบสัมภาษณ์ ผลการวิจัย พบว่า

1. องค์ความรู้ตามปัจจัยส่วนบุคคล สรุปได้ว่าการทำ พุท คิดใด ๆ ต้องเป็นไปเพื่อให้เกิดประโยชน์โดยยึดพระธรรมวินัยเป็นที่ตั้ง และสามารถแทรกหลักธรรมไปประยุกต์ใช้ในการดำเนินชีวิตได้อย่างมีประสิทธิภาพของการพัฒนาระบบภาวะผู้นำตามแผนปฏิรูปกิจการพระพุทธศาสนาในเขตการปกครองคณะสงฆ์

2. ประเมินสภาพปัญหาและความต้องการระบบการพัฒนาภาวะผู้นำสังคมพระสังฆาธิการตามแผนปฏิรูปกิจการพระพุทธศาสนาในเขตการปกครองคณะสงฆ์ จังหวัดสิงห์บุรี โดยภาพรวม อยู่ในระดับมาก

3. การพัฒนาระบบการพัฒนาภาวะสังคมตามประสบการณ์และความคิดเห็นในการพัฒนาระบบการสอนสังคมศึกษาตามแผนปฏิรูปกิจการพระพุทธศาสนาในเขตการปกครองคณะสงฆ์ คือการให้สติ ข้อคิดและการรู้จักยับยั้งชั่งใจ เป็นหน้าที่อย่างสำคัญยิ่งที่องค์กรคณะสงฆ์ต้องกล้าให้การอบรมให้เกิดความหนักแน่น และสร้างภูมิคุ้มกันทางจิตใจให้องค์กรคณะสงฆ์เพื่อความเข้มแข็งอันพึงประสงค์

4. การประเมินและรับรองระบบการพัฒนาภาวะผู้นำตามแผนปฏิรูปกิจการพระพุทธศาสนา สรุปได้ว่า 1) สร้างการมีส่วนร่วม สร้างการรับรู้ได้อย่างกว้างขวางในกรอบแห่งพระธรรมวินัย 2) ให้ความสำคัญของทุกภาคส่วนในการขับเคลื่อนกิจกรรม 3) สร้างบรรยากาศให้เห็นว่าทุกคนเป็นส่วนหนึ่งในองค์กรอย่างทั่วถึง สอดคล้องกับองค์ความรู้ตามนิยามตามของ Surasit Model

คำสำคัญ: ภาวะผู้นำสังคม; พระสังฆาธิการ; แผนปฏิรูปพระพุทธศาสนา

Abstract

The purpose of articles were: 1) To study the body of knowledge regarding the development system of social leadership among Sangha administrative according to Buddhist reform plan in the administrative area of Sangha in Sing Buri Province. 2) To evaluate the problems and needs of the development system of social leadership among Sangha administrative according to Buddhist reform plan. 3) To develop the social leadership system for Sangha administrative according to Buddhist reform plan. 4) To evaluate and certify the development system of social leadership among Sangha administrative according to Buddhist reform plan.

This was developmental research. The sample group consists of 100 persons who responded the questionnaires. Additionally, interviews were conducted with 10 administrators and experts, selected purposive. The tools used in the research include questionnaires and interview guides.

Major founding;

(1) Knowledge based on individual factors. It can be summarized that all actions, speech, and thoughts must be aim to bring benefit, grounded in the principles of the Dhamma and Vinaya. Additionally, the principles of Dhamma can be integrated and applied effectively in daily life to enhance the development of a reform plan for the administration of Buddhist affairs within the Sangha governance system.

(2) Evaluating the problems and needs of the development system for social leadership among Sangha administrative according to Buddhist reform plan in the administrative area of Sangha in Sing Buri Province: Overall, the evaluation is at a high level.

(3) Developing the social studies teaching system based on experiences and opinions regarding the development of the social studies teaching system according to Buddhist reform plan in the administrative area of the Sangha involves imparting mindfulness, reflections, and self-restraint. It is a crucial responsibility of Sangha organization to courageously provide training that fosters resilience, and builds psychological immunity within Sangha organization for the desired strength and stability.

(4) Evaluating and certifying the development of the social studies teaching system according to Buddhist reform plan can be summarized as follows: Create Participation: Foster widespread awareness within the Dhamma and Vinaya. Inclusivity: Recognize the importance of all sectors in driving activities. Promote Equality: Create an atmosphere where everyone feels equally and inclusively a part of organization. "Aligned with the knowledge framework as defined by the Surasit Model".

Keywords: Social Leadership; Administrative Monks; Buddhist Reform Plan

บทนำ

สังคมที่พระพุทธเจ้าทรงจัดตั้งขึ้นเป็นสังคมตัวอย่าง คือสังคมสงฆ์โดยมีพระพุทธเจ้าทรงดำรงตามตำแหน่งเป็นพระธรรมราชาเป็นผู้บริหารสูงสุดในองค์กรสงฆ์ ดังพุทธพจน์ที่ว่า “เราเป็นพระราชา นั่นคือเป็นธรรมราชาผู้ยอดเยี่ยม” (มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, 2539) และทรงใช้วิธีการทำให้มีระบบการที่มนุษย์มาอยู่ร่วมกันเป็นชุมชน และมีระเบียบแบบแผนในการเป็นอยู่ตลอดจนการดำเนินกิจกรรม เพื่อให้มนุษย์เหล่านั้นได้รับประโยชน์จากการสอนของพระองค์อย่างเต็มที่ ในระยะแรกที่พระองค์ทรงประกาศหลักคำสอนนั้นได้มีผู้ให้ความ สนใจและเข้ามาศึกษาด้วยซึ่งพระองค์ทรงดำเนินการรับและสั่งสอนเอง พร้อมกันนั้นก็ส่งไปประกาศ ศาสนายังชนบทอื่น ๆ เมื่อกิจการของพระศาสนาเจริญเติบโต มีพระภิกษุจำนวนมากเกินกว่าที่จะทรง ดูแลได้ทั่วถึง จึงทรงมอบอำนาจหน้าที่ให้พระสงฆ์ดูแลปกครองกันเอง โดยให้เคารพนับถือกันตามลำดับ อาวุโส พระองค์ทรงดำรงตำแหน่งในฐานะธรรมราชา ทรงปกครองแบบพ่อปกครองลูก หรืออาจารย์ ปกครองศิษย์ถือความสุจริตใจเป็นพื้นฐานและพระพุทธองค์ทรงมอบให้สงฆ์เป็นใหญ่ เป็นสามัคคีธรรม ซึ่งเราเรียกว่าสังฆาธิปไตย ทรงวางระเบียบข้อปฏิบัติร่วมกันที่เรียกว่าพระธรรมวินัย เป็นบรรทัดฐาน สำหรับยึดถือร่วมกัน

หลักธรรมของพระพุทธศาสนา ที่ให้ความสำคัญกับภาวะผู้นำดังพระพุทธพจน์เกี่ยวกับผู้นำ ที่ปรากฏ ในพระไตรปิฎกว่า “เมื่อฝูงโคข้ามน้ำไป ถ้าโคจำฝูงไปคดเคี้ยว โคทั้งฝูงก็ไปคดเคี้ยวตามกัน ในเมื่อ โคจำฝูงไปคดเคี้ยว ในหมู่มนุษย์ก็เหมือนกันผู้ใดได้รับแต่งตั้งให้เป็นใหญ่ ถ้าผู้นั้น ประพฤติไม่เป็น ธรรมประชาชนชาวเมืองนั้นก็ประพฤติไม่เป็นธรรมตามไปด้วย หากพระราชา ไม่ตั้งอยู่ในธรรม ชาวเมืองนั้นก็อยู่เป็นทุกข์เมื่อฝูงโคข้ามน้ำไป ถ้าโคจำฝูงไปตรง โคทั้งฝูงก็ไปตรงตามกัน ในเมื่อโคจำฝูง ไปตรง ในหมู่มนุษย์ก็เหมือนกัน ผู้ใดได้รับแต่งตั้งให้เป็นใหญ่ ถ้าผู้นั้นประพฤติชอบธรรมประชาชนชาวเมือง นั้นก็จะประพฤติชอบธรรมตามไปด้วย หากพระราชาตั้งอยู่ในธรรม ชาวเมืองนั้น ก็อยู่เป็นสุข” พุทธพจน์นี้แสดงให้เห็นความสำคัญของผู้นำ ต่อความอยู่รอด สวัสดิภาพ และสันติสุขของสังคมและ ประเทศชาติทั้งหมด (พระธรรมปิฎก ป.อ. ปยุตโต, 2546)

พระสังฆาธิการจึงมีบทบาทอำนาจหน้าที่ที่มีความสำคัญในการจรรโลงพระพุทธศาสนาและช่วยสงเคราะห์สังคมตามวิถีทางและหลักธรรมในพระพุทธศาสนาการที่จะทำให้พุทธศาสนาเจริญรุ่งเรืองก้าวหน้าและมั่นคงยั่งยืนถาวรคู่ประเทศไทยพระสังฆาธิการมีจึงมีบทบาทและหน้าที่ในการปกครองและบริหารกิจการคณะสงฆ์ให้ เป็นไปด้วยความเรียบร้อย เนื่องจากพระสังฆาธิการเป็นผู้ใกล้ชิดประชาชนโดยเฉพาะพระสังฆาธิการทุกระดับเป็นที่เลื่อมใสศรัทธาของประชาชน และมีบทบาทในการบริหารกิจการคณะสงฆ์ด้วยจึงจะต้องปรับบทบาทในด้านต่าง ๆ ให้ทันต่อการเปลี่ยนแปลงของสังคมให้ได้ พระสังฆาธิการต้องมีการพัฒนาตนเองในด้านการศึกษาดูงาน ขวณขวายในหน้าที่ของตน และไม่ลืมนึกที่จะพัฒนาคนอื่นหรือคนในชุมชนในสังคม วัดและพระสงฆ์จึงเป็นผู้นำผู้ให้บริการด้านต่าง ๆ ที่จำเป็น เช่น ให้การศึกษาแก่เด็ก ให้คำปรึกษาแก่ชาวบ้านที่เดือดร้อน โกล่เกลี่ยข้อพิพาทตลอดถึงให้การรักษาพยาบาล นอกจากนั้นวัดยัง ช่วยเก็บรักษาวัฒนธรรม โดยการที่พระสงฆ์ได้เป็นผู้นำและเข้าร่วมในกิจกรรมทางสังคมต่าง ๆ วัดและพระสงฆ์จึงเป็นส่วนหนึ่งของสังคมที่ขาดไม่ได้ วัดเป็นสมบัติร่วมกันของคนในท้องถิ่น ประชาชนในแต่ละแคว้นต่างก็มีความสัมพันธ์บริการแก่ชุมชนทั้งใน ด้านสติปัญญา จิตใจ และแม้ในด้านวัตถุซึ่งเป็นสมบัติรวมของชุมชนท้องถิ่นนั้น ๆ วัดและพระสงฆ์ถือว่าเป็นศูนย์กลางเป็นผู้นำทางจิตวิญญาณในการพัฒนาจิตใจและพัฒนาต่าง ๆ ของประชาชนได้เป็นอย่างดี (พิสิฐ เจริญสุข, 2541) เปรียบประดุจเหมือนตะเกียงให้แสงสว่างเป็นประโยชน์แก่ผู้คนทางจิตวิญญาณของชาวบ้าน เพราะฉะนั้นพระสงฆ์จึงเป็นผู้นำการริเริ่มสร้างสรรค์สิ่งทั้งหลายทั้งปวงทั้งภายในวัดและภายนอกวัดด้วยหลักความถูกต้องดีงาม และได้ประโยชน์สูงสุดสร้างความ เจริญก้าวหน้าเป็นปึกแผ่นต่อวัดวาอาราม และเป็นประโยชน์แก่พุทธบริษัทที่เป็นชาวบ้านอย่างครบถ้วนบริบูรณ์

การปกครองของคณะสงฆ์ คณะสงฆ์จังหวัดสิงห์บุรี ฝ่ายมหานิกาย มีพื้นที่การปกครองแบ่งออกเป็น 6 อำเภอ 43 ตำบล 1. อำเภอเมืองสิงห์บุรี 2. อำเภอบางระจัน 3. อำเภอค่ายบางระจัน 4. อำเภอพรหมบุรี 5. อำเภอท่าช้าง 6. อำเภออินทร์บุรี ตามแผนปฏิรูปกิจการพระพุทธศาสนาในเขตการปกครองคณะสงฆ์ จังหวัดสิงห์บุรี มีเจ้าคณะพระสังฆาธิการที่ปกครองและบริหารให้กิจการคณะสงฆ์เป็นไปด้วยดีมีความถูกต้องเหมาะสม มีความบริสุทธิ์ยุติธรรม มีประสิทธิภาพ และเป็นไปตามหลักพระธรรมวินัย ให้ทันต่อการเปลี่ยนแปลงในสังคมปัจจุบัน

ดังนั้น พระสังฆาธิการในทุกระดับต้องเตรียมความพร้อมรับสถานการณ์โลกซึ่งมีผลกระทบต่อการปกครองคณะสงฆ์อย่างหลีกเลี่ยงไม่ได้ พระสังฆาธิการสมควรจะต้องมีการพัฒนาระบบผู้นำในการปกครองให้มีศักยภาพมากยิ่งขึ้นด้วยกระบวนการตามแนวทางอันดีงามแห่งพระพุทธศาสนาใน 6 ด้านคือ 1) ผู้นำในการปกครองคณะสงฆ์ 2) ผู้นำในการศาสนศึกษา 3) ผู้นำในการเผยแผ่พระพุทธศาสนา 4) ผู้นำในการศึกษาสงเคราะห์ 5) ผู้นำในการสาธารณูปการ และ 6) ผู้นำในการสาธารณสงเคราะห์ทั้งในปัจจุบันและในอนาคตเพื่อคุณประโยชน์สูงสุดในการปกครองคณะสงฆ์ให้เป็นด้วยความดีงามตามพระธรรมวินัย และเพื่อความมั่นคงแห่งพระพุทธศาสนา จากเหตุผลและความสำคัญดังกล่าวข้างต้น ผู้ศึกษาวิจัยมีแนวคิดว่าการสำคัญและมี ประโยชน์ต่อการปกครองคณะสงฆ์ จึงสนใจที่จะศึกษาวิจัยในหัวข้อเรื่อง การพัฒนาระบบผู้นำสังคมพระสังฆาธิการตามแผนปฏิรูปกิจการพระพุทธศาสนาในเขตการปกครองคณะสงฆ์ จังหวัดสิงห์บุรี ต่อไป

วัตถุประสงค์การวิจัย

1. เพื่อศึกษาองค์ความรู้เกี่ยวกับระบบการพัฒนาระบบผู้นำสังคมพระสังฆาธิการตามแผนปฏิรูปกิจการพระพุทธศาสนาในเขตการปกครองคณะสงฆ์ จังหวัดสิงห์บุรี
2. เพื่อประเมินสภาพปัญหาและความต้องการระบบการพัฒนาระบบผู้นำสังคมพระสังฆาธิการตามแผนปฏิรูปกิจการพระพุทธศาสนาในเขตการปกครองคณะสงฆ์ จังหวัดสิงห์บุรี
3. เพื่อพัฒนาระบบการพัฒนาระบบผู้นำสังคมพระสังฆาธิการตามแผนปฏิรูปกิจการพระพุทธศาสนาในเขตการปกครองคณะสงฆ์ จังหวัดสิงห์บุรี
4. เพื่อประเมินและรับรองระบบการพัฒนาระบบผู้นำสังคมพระสังฆาธิการตามแผนปฏิรูปกิจการพระพุทธศาสนาในเขตการปกครองคณะสงฆ์ จังหวัดสิงห์บุรี

การทบทวนวรรณกรรม

ผู้วิจัยได้ศึกษาแนวคิดและทฤษฎีที่เกี่ยวกับการพัฒนาระบบ โดยมีนักวิชาการได้ให้ความหมายของการพัฒนา และแนวคิดการพัฒนาตามหลักพระพุทธศาสนา ได้มีนักวิชาการทางสังคมศาสตร์ได้ให้แนวคิด ไว้ดังนี้

ความหมายของการพัฒนาระบบ การเปลี่ยนแปลงของสังคมเป็นสิ่งที่จำเป็นที่จะต้องเกิดขึ้น อันเนื่องมาจากความต้องการของมนุษย์ที่อยากเห็นสิ่งดี ๆ เกิดขึ้นในสังคมของตนเอง การเปลี่ยนแปลงของสังคมไปในทางที่ดีขึ้นที่เราเรียกกันว่า “การพัฒนาระบบ” หรืออาจให้คำจำกัดความของการพัฒนาได้ว่า คือ กระบวนการเพื่อเพิ่มความสามารถของคนส่วนใหญ่ที่จะปรับปรุงคุณภาพชีวิตของตนโดยต่อเนื่องอีกด้วย กระบวนการพัฒนาระบบจึงจำเป็นที่จะต้องเป็นกระบวนการระยะยาว และจากการตรวจสอบเอกสารปรากฏว่ามีผู้ให้ความหมายของการพัฒนาระบบไว้หลายท่านดังนี้ส่วนราชบัณฑิตยสถาน ได้ให้ความหมายของคำว่า การพัฒนาระบบ หมายถึง ความเจริญ เติบโต หรือก้าวหน้า ในขณะเดียวกัน การพัฒนา เป็นการกระทำที่ดีขึ้น คือ เปลี่ยนจากสภาพหนึ่งไปสู่อีกสภาพหนึ่งที่ดีกว่า

สนธยา พลศรี (2545) กล่าวว่าไว้ว่า เมื่อการพัฒนาระบบถูกกำหนดความหมายจากหลายแหล่ง และหลายสาขาวิชา ทำให้ลักษณะของการพัฒนาระบบมีหลายประการ แต่ลักษณะที่สำคัญ มีดังต่อไปนี้

1) เป็นการเปลี่ยนแปลงด้านต่าง ๆ เช่น ด้านสุขภาพ ปริมาณ และสิ่งแวดล้อมของสิ่งใดสิ่งหนึ่งให้ดีขึ้น หรือให้มีความเหมาะสมอันเป็นการเปลี่ยนแปลงอย่างรอบด้าน ไม่ใช่เปลี่ยนแปลงในด้านใด ด้านหนึ่งเพียงด้านเดียวเท่านั้น หรืออาจจะเรียกได้ว่าต้องเป็นการเปลี่ยนแปลงทั้งระบบ

2) มีลักษณะเป็นกระบวนการ คือ เป็นการเปลี่ยนแปลงที่เกิดขึ้นตามลำดับขั้นตอน และอย่างต่อเนื่องกัน โดยแต่ละขั้นตอนมีความเกี่ยวข้องสัมพันธ์กันเป็นลำดับ ไม่สามารถข้ามขั้นตอนหนึ่งได้

3) มีลักษณะเป็นพลวัต คือ เป็นการเปลี่ยนแปลงที่เกิดขึ้นตลอดเวลาไม่หยุดนิ่ง แต่การเปลี่ยนแปลงที่เกิดขึ้นจะเป็นแบบรวดเร็วหรือช้า ๆ ปริมาณมาก หรือน้อยก็ได้

4) เป็นแผนและโครงการ คือ เกิดขึ้นจากการเตรียมการไว้ล่วงหน้าว่าจะเปลี่ยนแปลงใคร ด้านใด ด้วยวิธีการใด เมื่อไร ใช้งบประมาณเท่าใด ใครรับผิดชอบ เป็นต้น ไม่ใช่เป็นการเปลี่ยนแปลงที่เกิดขึ้นโดยไม่มีการเตรียมการไว้ล่วงหน้า

5) เป็นวิธีการ การพัฒนาระบบเป็นมรรควิธี หรือกลวิธีที่นำมาใช้ให้เกิดการเปลี่ยนแปลง ตาม เป้าหมายที่กำหนดไว้เช่น การพัฒนาสังคม การพัฒนาชนบท การพัฒนาการเมือง การพัฒนาเศรษฐกิจ การพัฒนาชุมชน ต่างก็เป็นวิธีการพัฒนาแบบหนึ่งที่มีลักษณะเฉพาะเป็นของตนเอง

6) เป็นปฏิบัติการ คือ เป็นสิ่งที่เกิดขึ้นจริง ไม่เป็นเพียงแนวความคิด หรือเป็นเพียง แนวคิด หรือเป็นเพียงรายละเอียดของแผนและโครงการเท่านั้น เพราะการพัฒนาระบบเป็นวิธีการที่ ต้องนำมาใช้ปฏิบัติ จริงจึงจะเกิดผลตามที่ต้องการ

7) เป็นสิ่งที่เกิดขึ้นจากการกระทำของมนุษย์ เพื่อประโยชน์ของมนุษย์ เพราะมนุษย์เป็นสัตว์โลกประเภทเดียวที่สามารถจัดทำแผนโครงการและคิดค้นวิธีการพัฒนาดตนเองและสิ่งต่าง ๆ ได้ การเปลี่ยนแปลงใดก็ตามถ้าไม่ได้เกิดจากการกระทำของมนุษย์แล้วจะไม่ใช้การพัฒนาระบบ

8) ผลที่เกิดขึ้นมีความเหมาะสมหรือพึงพอใจ ทำให้มนุษย์และสังคมมีความสุข เพราะการพัฒนาระบบเป็นสิ่งที่เกี่ยวข้องกับมนุษย์และการอยู่ร่วมกันเป็นสังคมของมนุษย์นั่นเอง

9) มีเกณฑ์หรือเครื่องชี้วัด เช่น เปรียบเทียบกับสภาพเดิมก่อนที่จะเกิดการเปลี่ยนแปลง เนื่องจากมนุษย์และสังคมเกิดการเปลี่ยนแปลงอยู่ตลอดเวลา ทั้งการเปลี่ยนแปลงที่เกิดขึ้นเองตามธรรมชาติ และการเปลี่ยนแปลงที่เป็นผลของการพัฒนาระบบ นอกจากนี้ยังได้สรุปแนวคิดต่าง ๆ ที่เกี่ยวกับการพัฒนาไว้ดังนี้

1) แนวคิดแบบการพัฒนาระบบ เช่น มีชีวิตที่อุดมสมบูรณ์ขึ้น ร่ำรวยมากขึ้น มีเหตุผลมากขึ้น มีความแตกต่างกันมากขึ้น เป็นต้น การพัฒนาระบบในแนวคิดนี้จึงมีความหมายใกล้เคียงกับคำว่า ความก้าวหน้ามาก

2) แนวคิดแบบการพัฒนาระบบเป็นการเปลี่ยนแปลงทางสังคม เช่น การแบ่งชนชั้นทางสังคม เป็นต้น การเปลี่ยนแปลงอาจมีลักษณะเป็นการปฏิรูป คือ เฉพาะในโครงสร้างใด โครงสร้างหนึ่ง และเป็นการปฏิวัติ คือ การเปลี่ยนแปลงโครงสร้างทั้งหมดของสังคม

3) แนวความคิดแบบเศรษฐศาสตร์ เช่น รายได้ประชาชาติการรู้หนังสือ การมีงานทำ เป็นต้น

4) แนวความคิดแบบการปฏิบัติการทางสังคม เช่น การปฏิรูปที่ดิน การสหกรณ์การพัฒนาชนบท เป็นต้น และเรียกวิธีการนี้ว่าการพัฒนาระบบ

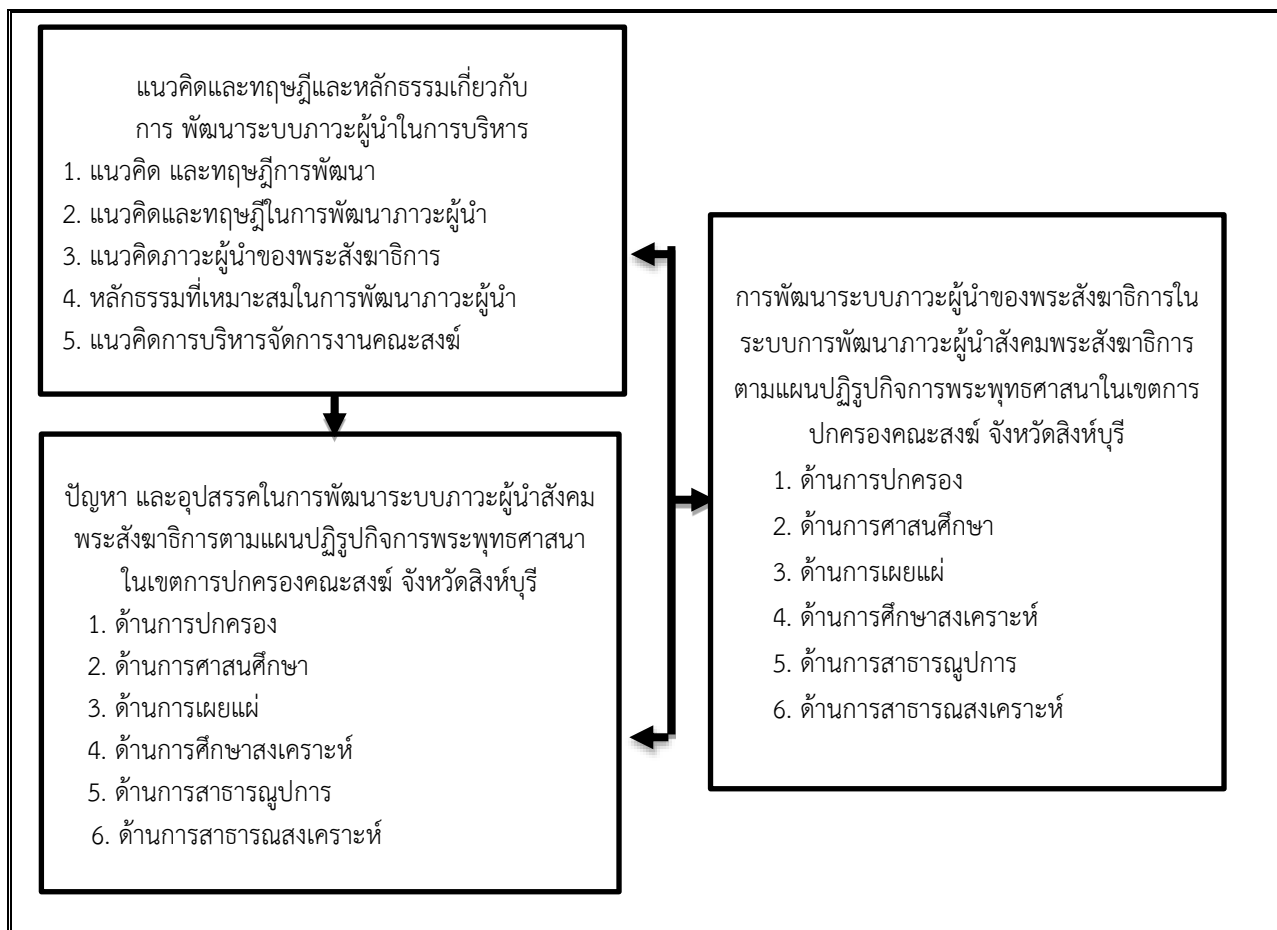
5) แนวความคิดแบบความขัดแย้งทางสังคม เป็นแนวความคิดของการพัฒนาประเทศด้วย ระบอบสังคมนิยม ที่นำทฤษฎีความขัดแย้งมาใช้เป็นแนวทางในการ เปลี่ยนแปลงโครงสร้างและระบบสังคม

การพัฒนาระบบที่น่าจะส่งผลต่อคนส่วนใหญ่ใน 3 ลักษณะด้วยกัน คือ โฆสิต บันเปียมรัชฎ์ (2532

- 1) การพัฒนาระบบ หมายถึง ความก้าวหน้า ความเจริญทาง เศรษฐกิจ ด้านสังคมก็เป็นเรื่องของความมี
เหตุผล ระบบและกลไกซึ่งเอื้ออำนวยให้ สามารถใช้เหตุผลเป็นหลักในการตัดสินใจ และลดความขัดแย้งโดยสันติวิธี
- 2) การพัฒนาระบบ หมายถึง ความมั่นคง ถ้าในทางเศรษฐกิจเราต้องการให้ระบบเศรษฐกิจเป็นระบบ
ที่มั่นคงมีเสถียรภาพ ไม่มีปัญหาเงินเฟ้อ เงินฝืด เป็นสังคมที่สงบสุข
- 3) การพัฒนาระบบ หมายถึง ความก้าวหน้าและความมั่นคง มีความเป็นธรรมในลักษณะที่ว่า
ประชาชนทุกคนที่เป็นสมาชิกของสังคมได้เข้ามีส่วนร่วม และได้รับผลตอบแทนจากการที่มีส่วนในการพัฒนาระบบ
ตามควร

กรอบแนวคิดการวิจัย

จากการศึกษาวิเคราะห์ข้อมูลแนวคิดทฤษฎีและหลักพุทธธรรมของการพัฒนาระบบภาวะผู้นำสังคมพระ
สังฆาธิการตามแผนปฏิบัติการพระพุทธศาสนาในเขตการปกครองคณะสงฆ์ จังหวัดสิงห์บุรี มีความสัมพันธ์และ
สอดคล้องกัน ซึ่งผู้วิจัยได้สรุปเป็น กรอบแนวคิด ได้ดังนี้

ผลการวิจัย

ตามวัตถุประสงค์ข้อที่ 1) เพื่อศึกษาองค์ความรู้เกี่ยวกับการพัฒนาระบบภาวะผู้นำสังคมพระสังฆาธิการ
ตามแผนปฏิบัติการพระพุทธศาสนาในเขตการปกครองคณะสงฆ์ จังหวัดสิงห์บุรี สรุปได้ว่า ข้อมูลจาก

วรรณกรรม และข้อมูลเชิงสถิติจากผู้ให้ข้อมูลที่ประกอบด้วย เพศ อายุ การศึกษาทางธรรม และประสบการณ์ เกี่ยวกับการปกครอง เป็นองค์ประกอบยืนยันองค์ความรู้เกี่ยวกับการพัฒนาระบบภาวะผู้นำสังฆมพระสังฆาธิการ

ตามวัตถุประสงค์ข้อที่ 2) เพื่อประเมินสภาพปัญหาและความต้องการระบบการพัฒนาภาวะผู้นำสังฆมพระสังฆาธิการตามแผนปฏิบัติการพระพุทธศาสนา การวิเคราะห์ข้อมูลหาค่าเฉลี่ย (Mean) ส่วนเบี่ยงเบนมาตรฐาน (Standard Deviation) และแปลเป็นความหมายตามเกณฑ์ที่กำหนดไว้ พร้อมทั้งการบรรยายเชิงพรรณนา มีรายละเอียดตามลำดับ พบว่า ผลประเมินสภาพปัญหาของผู้ตอบแบบสอบถามส่วนใหญ่มีความคิดเห็นเกี่ยวกับระบบการพัฒนาภาวะผู้นำสังฆมพระสังฆาธิการตามแผนปฏิบัติการพระพุทธศาสนาในเขตการปกครองคณะสงฆ์ จังหวัดสิงห์บุรี โดยภาพรวม อยู่ในระดับมาก ($\bar{x} = 3.85$, S.D. = 0.239) เมื่อพิจารณาเป็นรายด้าน โดยเรียงลำดับจากมากไปหาน้อย พบว่า ด้านที่มีค่าเฉลี่ยมากที่สุด คือ ด้านที่ 4. ภาวะผู้นำด้านการศึกษาสงเคราะห์ อยู่ในระดับมาก ($\bar{x} = 4.03$, S.D. = 0.421) และด้านที่มีความคิดเห็นน้อยที่สุดคือ ด้านที่ 1.ภาวะผู้นำด้านการปกครองภาวะผู้นำด้านการปกครอง ($\bar{x} = 3.66$, S.D. = 0.442)

ตามวัตถุประสงค์ข้อที่ 3) เพื่อพัฒนาระบบภาวะผู้นำสังฆมพระสังฆาธิการตามแผนปฏิบัติการพระพุทธศาสนาในเขตการปกครองคณะสงฆ์ จังหวัดสิงห์บุรี

1) ภาวะผู้นำด้านการปกครองภาวะผู้นำด้านการปกครอง พบว่า อยู่ในระดับมาก ($\bar{x} = 3.66$, S.D. = 0.442) เมื่อพิจารณาเป็นรายข้อ พบว่า ข้อที่มีค่าเฉลี่ยมากที่สุด คือ ข้อที่ 1. มีการประชุมและรับมอบหมายงานตรงกับความรู้ความสามารถ อยู่ในระดับมาก ($\bar{x} = 3.88$, S.D. = 0.820) และข้อที่มีความคิดเห็นน้อยที่สุดคือ ข้อที่ 3.มีการปกครองผู้ร่วมงานอย่างเป็นธรรมปราศจากอคติอยู่ในระดับปานกลาง ($\bar{x} = 3.32$, S.D. = 0.815)

2) ภาวะผู้นำด้านการศึกษา โดยภาพรวม อยู่ในระดับมาก ($\bar{x} = 3.89$, S.D. = 0.370) เมื่อพิจารณาเป็นรายข้อ พบว่า ข้อที่มีค่าเฉลี่ยมากที่สุด คือ ข้อที่ 3.3. มีการจัดกิจกรรมสนับสนุนการศึกษาร่วมกับทางชุมชน อยู่ในระดับมาก ($\bar{x} = 4.15$, S.D. = 0.687) และข้อที่มีความคิดเห็นน้อยที่สุดคือ ข้อที่ 2.2 มีการจัดกิจกรรมตามความรับผิดชอบคุณสมบัติอย่างดี อยู่ในระดับมาก ($\bar{x} = 3.55$, S.D. = 0.968)

3) ภาวะผู้นำด้านการเผยแผ่ โดยภาพรวม อยู่ในระดับมาก ($\bar{x} = 3.83$, S.D. = 0.409) เมื่อพิจารณาเป็นรายข้อ พบว่า ข้อที่มีค่าเฉลี่ยมากที่สุด คือ ข้อที่ 3. มีการประชุมร่วมกันเพื่อหาวิธีแก้ไขข้อบกพร่องหรือปัญหาที่เกิดขึ้นในด้านการเผยแผ่ อยู่ในระดับมาก ($\bar{x} = 4.00$, S.D. = 0.696) และข้อที่มีความคิดเห็นน้อยที่สุดคือ ข้อที่ 1.เปิดโอกาสให้ชุมชนเข้าร่วมงานต่อการเผยแผ่และศึกษาสงเคราะห์ อยู่ในระดับมาก ($\bar{x} = 3.62$, S.D. = 0.850)

4) ภาวะผู้นำด้านการศึกษาสงเคราะห์ โดยภาพรวม อยู่ในระดับมาก ($\bar{x} = 4.03$, S.D. = 0.421) เมื่อพิจารณาเป็นรายข้อ พบว่า ข้อที่มีค่าเฉลี่ยมากที่สุด คือ ข้อที่ 3. มีการพิจารณาโทษตามกฎหมายระเบียบ ข้อบังคับตามขั้นตอนด้วยความเป็นธรรม อยู่ในระดับมาก ($\bar{x} = 4.13$, S.D. = 0.630) และข้อที่มีความคิดเห็นน้อยที่สุดคือ ข้อที่ 2.มีการวางแผนและมอบหมายงานตรงกับความรู้ความสามารถในกิจกรรมสังคมสงเคราะห์ อยู่ในระดับมาก ($\bar{x} = 3.98$, S.D. = 0.738)

ตามวัตถุประสงค์ข้อที่ 4) เพื่อประเมินและรับรองการพัฒนาระบบภาวะผู้นำสังฆมพระสังฆาธิการตามแผนปฏิบัติการพระพุทธศาสนา ผู้วิจัยขอสรุปข้อมูลการสัมภาษณ์เป็นตารางแผนภาพประกอบ ดังนี้

คำถามข้อที่ 1 องค์ความรู้เกี่ยวกับระบบการพัฒนาการสอนสังฆศึกษาตาม ระบบการพัฒนาภาวะผู้นำสังคมพระสังฆาธิการตามแผนปฏิรูปกิจการพระพุทธศาสนา **สรุปได้ว่า** ผลใด ๆ ที่ได้จากการทำ พุด คิดใด ๆ ต้องเป็นไปเพื่อให้เกิดเป็นประโยชน์ ยึดพระธรรมวินัยเป็นที่ตั้งให้มีที่พึ่งพิง และสามารถแทรกหลักธรรมมาประยุกต์ใช้ในการดำเนินชีวิตได้อย่างมีประสิทธิภาพ พร้อมประเมินสภาพปัญหาและความต้องการของการพัฒนาระบบการสอนสังฆศึกษาด้านปกครอง

คำถามข้อที่ 2 การประเมินสภาพปัญหาและความต้องการของระบบการพัฒนาการสอนสังฆศึกษาตามแผนปฏิรูปกิจการพระพุทธศาสนา **สรุปได้ว่า** ต้องดำเนินการนำนโยบายภาพรวมมาสู่การปฏิบัติจริง เพื่อช่วยองค์กรคณะสงฆ์มีลักษณะนิสัยที่ดีทั้ง 4 ประการ ได้แก่ 1. ความพอเพียง 2. ความมีวินัย 3. ความสุจริต 4. การมีจิตอาสา

คำถามข้อที่ 3 ประสบการณ์และความคิดเห็นในการพัฒนาระบบการสอนสังฆศึกษาตามแผนปฏิรูปกิจการพระพุทธศาสนา **สรุปได้ว่า** คือการให้สติ ข้อคิดและการรู้จักยับยั้งชั่งใจ เป็นหน้าที่อย่างสำคัญยิ่งที่องค์กรคณะสงฆ์ต้องกล้าให้การอบรมให้เกิดความหนักแน่น ชี้แจงคุณและโทษ และสร้างภูมิคุ้มกันทางจิตใจให้องค์กรคณะสงฆ์เพื่อความเข้มแข็งอันพึงประสงค์

คำถามข้อที่ 4 ระบบการพัฒนาการสอนสังฆศึกษาตามแผนปฏิรูปกิจการพระพุทธศาสนา **สรุปได้ว่า** ต้องแสดงบทบาท เช่น 1) สร้างการมีส่วนร่วม สร้างการรับรู้ได้อย่างกว้างขวางในกรอบแห่งพระธรรมวินัย 2) ให้ความสำคัญของทุกภาคส่วนในการขับเคลื่อนกิจกรรม 3) สร้างบรรยากาศให้เห็นว่าทุกคนเป็นส่วนหนึ่งในองค์กรอย่างเท่าเทียมทั่วถึง

คำถามข้อที่ 5 ข้อเสนอแนะระบบการพัฒนาการสอนสังฆศึกษาตามหลักการปกครองสงฆ์ **สรุปได้ว่า** พระสงฆ์มีความเหมาะสมต่อการอบรมสั่งสอนสังฆศึกษาตามวิถีพุทธของพระสอนศีลธรรมเป็นอย่างยิ่ง โดยหลักเกณฑ์ในการปฏิบัติ คือ กิจกรรมการสอนที่เหมาะสม อิริยาบถสุภาพ สร้างความตื่นตัวแก่ผู้เรียนเสมอ ซึ่งถือว่าศาสนบุคคลปฏิบัติได้อย่างเหมาะสมยิ่งจึงควรวัดและประเมินผลจากการปฏิบัติ

อภิปรายผลการวิจัย

องค์ความรู้เกี่ยวกับระบบการพัฒนาภาวะผู้นำสังคมพระสังฆาธิการตามแผนปฏิรูปกิจการพระพุทธศาสนาในเขตการปกครองคณะสงฆ์ จังหวัดสิงห์บุรี ผลการวิจัยครั้งนี้ พบว่า สอดคล้องกับการศึกษาวิจัยของ โชติ บดีรัฐ (2554) พบว่า 1) สภาพการพัฒนาภาวะผู้นำบุคลากรทางพระพุทธศาสนาให้มีประสิทธิภาพมากขึ้น การบริหารงาน มีการออกกฎระเบียบในการปกครองคณะสงฆ์ 2) ประสิทธิภาพการบริหารงานคณะสงฆ์ภาค 4 ในการบริหารคน มีการดำเนินไปอย่างรวดเร็วสนองต่องานที่มอบหมายให้ทำการบริหารภาระงาน มุ่งบริหารที่สนองตอบต่อความต้องการของผู้มาติดต่อ และการบริหารองค์กร ได้เน้นในเรื่องสร้างศรัทธาเข้าวัดและปฏิบัติธรรมมากขึ้น 3) ศักยภาพการบริหารงานคณะสงฆ์ภาค 4 การบริหารคน มีการนำ จุดเด่น ของบุคลากรมาใช้ในการบริหารงาน การบริหารภาระงาน มีการประยุกต์เทคโนโลยีเข้ามาช่วยในการ บริหารงาน และการบริหารองค์กร มีการจัดทำแผนงานหรือโครงการเพื่อพัฒนาองค์กรอย่างต่อเนื่อง 4) วิธีการพัฒนาการบริหารงานคณะสงฆ์ภาค 4 ควรมีวิธีการพัฒนาคนให้เก่ง มีความรู้ความสามารถ มีการพัฒนาสมรรถนะด้านการบริหารงาน โดยอบรมให้พระสังฆาธิการเป็นผู้นำในการพัฒนาจิตใจ จริยธรรม คุณธรรมและให้มีความรู้และทักษะในเรื่องการป้องกันไม่ให้พุทธศาสนิกชนเสื่อมศรัทธาในพระพุทธศาสนา สภาพปัญหาและความต้องการการพัฒนาระบบภาวะผู้นำสังคมพระสังฆาธิการตามแผนปฏิรูปกิจการพระพุทธศาสนาในเขตการปกครองคณะสงฆ์ จังหวัดสิงห์บุรี มีความสอดคล้องกับการศึกษาวิจัยของนครินทร์ แก้วโชติรุ่ง (2556) พบว่า 1) รูปแบบของการปกครองทางการเมืองมี 2 รูปแบบ ได้แก่ การปกครองแบบราชาธิปไตย ซึ่งผู้มีอำนาจลึทธิขาดแต่เพียงผู้เดียวในการปกครองรูปแบบนี้คือ

พระราช และการปกครองแบบสามัคคีธรรม ซึ่งอำนาจอยู่ในมือของชนชั้นสูงและมีลักษณะใกล้เคียงกับรูปแบบการปกครองแบบอภิชนาธิปไตยใน กรีซโบราณ ส่วนรูปแบบการปกครองในพระพุทธศาสนานั้นมีพัฒนาการโดยเริ่มต้นจากพระพุทธเจ้าทรง ปกครองคณะสงฆ์ในฐานะธรรมราชา จนกระทั่งพระพุทธองค์ได้ทรงมอบให้สงฆ์เป็นใหญ่ในการปกครอง จึงเป็นรูปแบบการปกครองเฉพาะตน 2) หลักการของการปกครองแบบราชาธิปไตย ได้แก่ หลักธรรมต่าง ๆ ซึ่งพระพุทธเจ้าตรัสแสดงไว้จำนวนมากเพื่อเป็นเครื่องเหนี่ยวรั้งในการใช้อำนาจของผู้ปกครอง เนื่องจากผู้ปกครองแบบราชาธิปไตยมีอำนาจสิทธิ์ขาดแต่เพียงผู้เดียว และหลักการของการปกครองแบบสามัคคีธรรมมีหลักการปกครองที่สำคัญ คืออภิธานิยธรรม ซึ่งเป็นหลักธรรมเพื่อสร้างความสามัคคี และหลักธรรมอื่นๆ ที่เกี่ยวข้องกับผู้ปกครอง ส่วนหลักการของการปกครองของคณะสงฆ์นั้นมีพระธรรมวินัย เป็นหลักการปกครองที่สำคัญ ซึ่งคณะสงฆ์จะต้องดำเนินกิจกรรมต่าง ๆ ให้สำเร็จเรียบร้อยด้วยดีภายใต้ กรอบแห่งพระธรรมวินัย

การพัฒนากระบวนการผู้นำสังคมพระสังฆาธิการตามแผนปฏิรูปกิจการพระพุทธศาสนาในเขตการปกครองคณะสงฆ์ จังหวัดสิงห์บุรี พบว่า มีความสอดคล้องกับการศึกษาวิจัยของ พระครูภาวนาโสภิต (บุญรัตน์ เมืองวงศ์) (2553) พบว่า มีการวางแผนไว้ตลอดปีตามประเด็นดั้งเดิมที่เคยทำติดต่อกันมา โดยรับนโยบายจากส่วนกลางแล้วมาปรับใช้ประยุกต์เข้ากับภูมิลาเนาท้องถิ่น ด้านแนวทางการบริหารจัดการเจ้าอาวาสสั่งการให้ดำเนินงานตามจารีตประเพณีที่เคยปฏิบัติมา ในปัจจุบันได้มีการปรับเปลี่ยนรูปแบบและวิธีการใหม่ มาใช้เพื่อรองรับความทันสมัยส่วนมากด้านของพระสงฆ์จะดำเนินการตามแนวทางปฏิบัติของพระสังฆาธิการที่มีหน้าที่ กำหนดนโยบายเพื่อปฏิบัติงานส่วนหนึ่ง อีกส่วนหนึ่งก็คล้อยตามความเชื่อพิธีกรรมในล้านนา ส่วนการคิด หาหลักธรรมคำสอนนั้นก็แสดงไปตามอาการที่มีอยู่ตามประเพณีนิยมส่วนการบริหารเผยแผ่พระพุทธศาสนาที่เห็นเป็นรูปธรรมก็คือ สายงานของพระธรรมทูตมีการจัดอบรมฝึกฝนรับนโยบาย

ข้อเสนอแนะ

จากข้อมูลการตอบแบบสอบถามและการสัมภาษณ์ผู้ทรงคุณวุฒิ ได้แนวคิดรวบยอดเป็นข้อเสนอแนะระบบการพัฒนากระบวนการผู้นำสังคมพระสังฆาธิการตามแผนปฏิรูปกิจการพระพุทธศาสนามีดังนี้

ข้อเสนอแนะเชิงนโยบาย

1) หน่วยงานภาครัฐและเอกชน และองค์กรการศึกษาแห่งชาติ ควรมีแหล่งทุนให้การสนับสนุนปกป้องและอุปถัมภ์ระบบการพัฒนากระบวนการผู้นำสังคมพระสังฆาธิการตามแผนปฏิรูปกิจการพระพุทธศาสนาในเขตการปกครองคณะสงฆ์ จังหวัดสิงห์บุรี อย่างต่อเนื่องและเป็นรูปธรรม

2) กระทรวงอุดมศึกษาฯ ควรส่งเสริมให้สถานศึกษาทุกระดับมีการขยายผลระบบการพัฒนากระบวนการผู้นำสังคมพระสังฆาธิการตามแผนปฏิรูปกิจการพระพุทธศาสนาในเขตการปกครองคณะสงฆ์ จังหวัดสิงห์บุรี เพื่อบูรณาการสู่การเรียนการสอน

3) มหาวิทยาลัยควรส่งเสริมให้บุคลากรทางการศึกษาเข้ารับการอบรมเชิงปฏิบัติการประยุกต์แนวคิดระบบการพัฒนากระบวนการผู้นำสังคมพระสังฆาธิการตามแผนปฏิรูปกิจการพระพุทธศาสนาอย่างต่อเนื่อง

ข้อเสนอแนะในการนำไปใช้

1) ผู้บริหาร นักศึกษา ครูอาจารย์ จะต้องสนับสนุนและดำเนินการอย่างจริงจังโดยบูรณาการอิงหลักพุทธธรรมเพื่อเสริมสร้างคุณลักษณะที่พึงประสงค์สำหรับระบบการพัฒนากระบวนการผู้นำสังคมพระสังฆาธิการตามแผนปฏิรูปกิจการพระพุทธศาสนา ซึ่งจะเป็นสื่อและแบบอย่างที่ดีที่จะทำให้เด็กและเยาวชน

2) คณะครุศาสตร์ ควรมีการกำหนดกิจกรรมเสริมหลักสูตรเพื่อมุ่งส่งเสริมระบบการพัฒนากระบวนการผู้นำสังคมพระสังฆาธิการตามแผนปฏิรูปกิจการพระพุทธศาสนาให้กับนักศึกษาทุกสาขาวิชา

3) ควรมีการนำกระบวนการจิตตปัญญาศึกษาทั้ง 5 กระบวนการ ไปถ่ายทอดความรู้สู่คณาจารย์ในลักษณะการจัดการเรียนรู้เพื่อให้สามารถประยุกต์ใช้ในการพัฒนานักศึกษา

ข้อเสนอแนะแนวทางในการทำวิจัยครั้งต่อไป

1) ควรเพิ่มแนวคิดทฤษฎี กลยุทธ์ และงบประมาณที่เหมาะสม เพื่อให้สอดคล้องกับนโยบายด้านการศึกษาไทยแลนด์ 4.0 ของรัฐบาลอย่างต่อเนื่องตลอดไป

2) ควรมีการศึกษาวิจัยเพื่อนำระบบการพัฒนาภาวะผู้นำสังคมพระสังฆาธิการตามแผนปฏิรูปกิจการพระพุทธศาสนา ไปพัฒนาคุณลักษณะที่พึงประสงค์ในการคิดวิเคราะห์อย่างเป็นระบบและคิดอย่างสร้างสรรค์

3) ควรมีการศึกษาวิจัยเกี่ยวกับระบบการพัฒนาภาวะผู้นำสังคมพระสังฆาธิการตามแผนปฏิรูปกิจการพระพุทธศาสนาในเขตการปกครองคณะสงฆ์ ในบริบททางสังคมและวัฒนธรรมที่แตกต่างกันต่อไป

เอกสารอ้างอิง

- กองพุทธศาสนสถาน กรมการศาสนา. (2541). *คู่มือการพัฒนาวัดอุทยานการศึกษาในวัด*. กรุงเทพฯ: โรงพิมพ์การศาสนา.
- โฆสิต ปั้นเปี่ยมรัษฎ์. (2532). *การพัฒนาประเทศไทย*. กรุงเทพฯ: สำนักงานคณะกรรมการพัฒนาเศรษฐกิจและการศึกษาแห่งชาติ.
- โชติ บดีรัฐ. (2556). การบริหารงานของพระสังฆาธิการ ในเขตการปกครองคณะสงฆ์ภาค 4 เพื่อความมั่นคงแห่งพระพุทธศาสนา. *สักทอง : วารสารมนุษยศาสตร์และสังคมศาสตร์*, 19(1), 43-54.
- นครินทร์ แก้วโชติรุ่ง. (2556). รูปแบบการปกครองของรัฐในสมัยพุทธกาล. *วารสารพุทธศาสนศึกษา จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย*, 22(3), 11-34.
- พระครูภาวนาโสภิต (บุญรัตน์ เมืองวงศ์). (2553). *การบริหารการเผยแผ่พระพุทธศาสนาในล้านนา*. (วิทยานิพนธ์ปรัชญาดุษฎีบัณฑิต). มหาวิทยาลัยปทุมธานี.
- พระธรรมปิฎก (ป.อ. ปยุตโต). (2546). *ภาวะผู้นำ : ความสำคัญต่อการพัฒนาคนพัฒนาประเทศ*. กรุงเทพฯ: ธรรมสภา.
- พิสิฐ เจริญสุข. (2541). *คู่มือการปฏิบัติงานของหน่วยอบรมประชาชนประจำตำบล*. กรุงเทพฯ: โรงพิมพ์กรมการศาสนา.
- มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย. (2539). *พระไตรปิฎกภาษาไทย ฉบับมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย*. กรุงเทพฯ: โรงพิมพ์มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย.
- สนธยา พลศรี. (2545). *กระบวนการพัฒนาชุมชน*. กรุงเทพฯ: ไทยวัฒนาพานิช.